

OM JUDARS INSATSER I SVENSKT NÄRINGS LIV

Av Peter Stein, Stein Brothers AB

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. NÅGRA ORD PÅ VÄGEN	3
2. TIDIGA FRAMSTÅENDE FÖRETAGARE	6
3. LOUIS FRAENCKEL, FÖRRA SEKELSKIFTETS FRÄMSTE BANKMAN	9
4. SKANDINAVISKA KREDITAKTIEBOLAGET	13
5. ERNEST THIEL	16
6. SVERIGE FÅR VARUHUS	17
7. DEN FÖRSTE BONNIER	23
8. TUNG INDUSTRI	25
9. KONSERVKUNGEN	28
10. LITTERATURFÖRTECKNING	30

1. NÅGRA ORD PÅ VÄGEN

En risk den skribent löper som resonerar kring en avgränsad grups betydelse för utvecklingen är att bryts gärningarna ur ett större sammanhang kan det bli fel proportioner på slutsatserna. Förvisso har specifikt judiskt källmaterial i många fall varit en inkörsport men jag har så långt det tätt sig möjligt förlitat mig på förankrad ekonomisk-historisk forskning. Så gott som alla personer som behandlas här går att läsa om i akademisk litteratur. Där finns dom med därför att var och en har spelat en viktig roll för det svenska näringslivets historia. I en del fall har akademiska författare inte resonerat djupare kring eventuell betydelse av religiös tillhörighet. Samtliga platsar s a s ”på strikt ekonomiska meriter” i ett företagsmuseums museum.

En relevant fråga blir ifall det likväl finns anledning att lyfta fram att det handlar om judar. För det första kan inte en grupp som till antalet aldrig överstigit 0,2 procent av totalbefolkningen ¹ uppvisa en yrkessammansättning som återspeglar majoritetsbefolkningens. I ett historiskt perspektiv har judarnas antal i Sverige både relativt och absolut varit färre än i de flesta europeiska länder, Spanien, Portugal och övriga Norden undantagna. ² En konsekvens är att det i Sverige aldrig funnits någon judisk arbetarbefolkning. För det andra har i detta specifika fall en numerärt liten grupp åtminstone i vissa historiska skeenden - framför allt vid förra sekelskiftet - spelat en oproportionerligt viktig roll för det svenska näringslivets utveckling. Den som analyserar den perioden upptäcker snart att judar var starkt representerade i ett antal nyckelsektorer. Och det var ingen slump. En förklaring är judarnas ekonomiska historia, där yrkesval återspeglat såväl egna kulturtraditioner, fria val som statsmaktens begränsningar i rätt att fritt välja yrken. Ytterligare en, delvis sammanhängande, förklaring av judarnas ekonomiska inriktning i Sverige är den härvidlag specifikt svenska historiken.

För att gå texten något i förväg. Frågan om judar skulle få bosätta sig i Sverige tog fart på 1600-talet. I debatter för eller emot spelade ekonomiska överväganden alltid en viktig roll och ekonomiska hänsyn fällde avgörandet när kung Gustav III på 1770-talet beslöt att judar skulle få bosätta sig i Sverige och fritt bekänna sig till sin religion. I samma veva bestämdes vilka yrken dom invandrade skulle tilldelas rätt att utöva.³ Judar fick i första hand ägna sig åt verksamheter som det rädde brist på i Sverige. Blev invandrade eller infödda judar med tiden framgångsrika är det självklart att dom på tillåtna områden därmed utgjorde relativt många. Sedermera förhöll det sig dessutom så att näringar där judar under lång upparbetat kompetens blev centrala för Sveriges ekonomiska utveckling.

¹ Idag uppskattar man att det bor ca 25 000 judar i Sverige varav alla inte torde vara svenska medborgare.

² Bredefeldt (1997).

³ På den tiden tilläts ca tio gånger fler katoliker än judar vistas i Sverige men till skillnad från judarna tilldelades katoliker ingen förutbestämd ekonomisk roll.

Summariskt om judars ekonomiska historia i Europa

Under medeltiden fördrevs judar från dom flesta västeuropeiska länderna men tilläts stanna i några som tolererade främlingar. Lagstiftningen begränsade judarnas yrkesval i enlighet med kyrkliga principer. Kristna och judar skulle i möjligaste mån hållas åtskilda från varandra och judarna tilläts att bedriva sådan yrkesverksamhet som de kristna inte ville eller kunde utöva. Judar fick inte äga mark (den som söker efter judars insatser för svenskt eller västeuropeiskt jordbruk letar förgäves) utan fick ägna sig åt nationell och internationell handel, köpenskap och andra av kyrkan föraktade sysslor, som penningutlåning.

Judarnas specialisering förklaras också av egna kulturtraditioner. Efter romarnas förstörelse av templet i Jerusalem år 70 e.kr. och fördrivningen från Palestina upphörde det judiska prästerskapet med religiösa tempelriter att forma religionsutövningen. I försakingringen blev skriftlära rabbiner förgrundsgestalter. Läskunnighet blev avgörande för att kunna studera Torah och förstå sin religion. Läskunnighet i tidig ålder influerade även yrkesval. Judar tenderade att välja näringar i städer som premierade en stor komponent av humankapital.

Kortfattat om judar i Sverige före Aaron Isaac.

Dom första beläggen för ekonomiska förbindelser mellan svenskar och judar härrör från vikingatidens strövtåg i österled. Judar utgjorde den förmedlande länken på handelsvägar mellan Västeuropa och Bysans. Det finns veterligen inga tecken på att judar skulle ha visats längre tid i Sverige på medeltiden. På den tiden uppfattades det som så självklart att judar inte skulle få bo i landet att det inte fanns någon lagstiftning härom. I mitten på 1600-talet upptäcktes att några uppehöll sig i Sverige mer permanent och 1685 infördes en kyrkolag som stadgade att judar som kom till Sverige antingen skulle låta sig döpas eller utvisas.

Under den svenska stormaktstiden tillfördes förhållningssätt till judar nya dimensioner. Svenska arméer intog länder med större judisk befolkning. Om man, som i judarnas fall, byggt upp en kompetens inom internationell handel betydde det att man hade tillgång till omfattande internationella kontakter. Det genererade förmåga att upparbeta stordriftsfördelar när det gällde information, inköp och distribution. I ett 1600-talets Europa på ständig krigsfot blev ett antal framgångsrika judar betydelsefulla för makthavare som leverantörer av förnödenheter, underrättelser, krigsmateriel och finansiella krediter. Svenska regenter och militärer kom den vägen i för dom nyttobringande kontakt med judar.

På 1600-talet debatterades flitigt i Sverige ifall judar skulle tillåtas invandra. I debatter konfronterades argument baserade på ekonomisk statsnytta mot krav på upprätthållande av rätta läran. Förslag om invandring stupade på motstånd från Axel Oxenstierna. Såväl Karl XI som Karl XII såg mellan fingrarna på lagstiftningen och tillät ett antal judar, i den senares fall fordringsägare, att vistas mer eller mindre lång tid inom Sveriges svenska gränser.

När änkedrottning Lovisa Ulrika 1771 befann sig på besök i Tyskland hos sin bror Fredrik den store approachades hon av sigillgravören och stensnidaren Aaron Isaac (1730-1816) som fått veta att det inte fanns någon stensnidare i Sverige och att hans "nation" gärna ville slå sig ner i landet. I Tyskland under sjuåriga kriget hade Aaron Isaac gjort affärer med svenska officerare, och han var väl försedd med rekommendationsbrev när han senare anlände till landet. Lovisa Ulrika tillstyrkte och hänsköt frågan till sin son kung Gustav III. Kungen

liksom finansminister Johan Liljencrantz var positiva och uppdrog åt statsekonomen Josias Carl Cederhielm (1734-95) att utreda.

Denne var odelat positiv i sitt utlåtande. Han trodde att judarna skulle kunna åstadkomma den önskade snabba varu- och penningcirkulationen, eftersom industrin - ordet avsåg på den tiden idoghet - inte tycktes vara karakteristiskt för svenska folket, vars tröghet i begrepp, farhåga för allt ovanligt, brist på kalkyl och alltför mycken flegma i allmogens temperament binder tusende gånger händerna på den omtänksammaste hushållare. Men om judarna tillåts bosätta sig i landet finns anledning att hoppas på större livaktighet i näringslivet.

Cederhielm menade inte att det handlade om nedärvda egenskaper, i någondera riktning. Judarnas allmänna driftighet beror på deras kontakter och vida utblickar, och svenska folkets tröghet är en miljöskada som botas genom stimulerande kontakter med judarna.

Den 24 juni 1774 anländer den i brandenburgska staden Treuenbitzen födde Aaron Isaac till Sverige⁴ som den förste svenske juden, dvs. en jude med rätt att ständigt bo i Sverige utan föregående övergång till kristendom. Genom en kunglig resolution av den 2 maj 1775 fick Sverige sina första skyddsjudar. Aaron Isaac fick tillstånd att inkalla minst tio män över 13 år, det minimiantal som krävs för att hålla judisk gudstjänst, rätt att anlägga en begravningsplats och inkalla en rabbin. 1776 (!) var Stockholms judiska församling bestående av ca 40 familjer grundad.

Enligt ett beslut år 1779 fick alla judar i Sverige status av en med vissa rättigheter begåvad främlingskoloni. Bosätta sig och äga fastigheter fick dom göra i Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona. Dom ägde rätt att idka grosshandel och detaljhandel i sk. öppen bod, samt nipperhandel i hela landet. Judarna fick endast gifta sig med varandra och inte utöva hantverksnäringsgar som reglerades av skråväsendet. Varje jude som ville ha skyddsbrev som självständig enskild näringsidkare fick erlægga en summa av minst 2000 riksdaler specie. Då blev det tillåtet, rentav önskvärt att judar fick anlägga och sköta fabriker, ägna sig åt gross- och minuthandel, delta i skeppsrederier och handelskompanier samt att ”i synnerhet driva handel med växlar, aktier och publike papper” (Valentin).

1838 upphävdes 1779-års judereglement och judar blev enligt lag klassificerade som svenska mosaiska trosbekännare. 1838-års lag innebar att judar i grova drag blev ekonomiskt likställda med övriga svenska medborgare. Med 1870-års emancipationslagstiftning erhöjll judar så gott som fullständiga politiska rättigheter och kunde väljas till politiska församlingar.

⁴ Han är tillsammans med sin hustru begravd på den nyligen restaurerade judiska begravningsplatsen på Alströmergatan i Stockholm. Porträtt finns på sid. 14 i Det Judiska Stockholm (1998).

2. TIDIGA FRAMSTÅENDE FÖRETAGARE

*Svensk ekonomi vid Aaron Isaacs ankomst.*⁵

Sverige var på slutet av 1700-talet ett med alla mått mätt ekonomiskt efterblivet land. Levnadsstandarden var låg och det var knappast någon tillväxt per kapita under längre perioder av seklet. Ett föga mekaniserat jordbruk dominerade, flertalet bodde på landsbygden, industrin var av ringa omfattning och städerna var små. Just Stockholm, Göteborg och Norrköping var landets ekonomiskt viktigaste städer.

I början av 1800-talet började utvecklingen röra på sig. Tack vare skiftesreformer skapades förstärkt äganderätt till jordbruksmark. Jordbruksnäringen mekaniserades vilket ökade produktiviteten. Arbetskraft kunde frigöras för andra näringar och ökade inkomster åstadkom högre efterfrågan på konsumtionsvaror. Många lättare mekaniska verkstäder skapades liksom företag inom konsumtionsvarusektorn som textilfabriker, bryggerier, bagerier, socker- och tobaksindustri. Sedan länge existerade en betydande exportinriktad industri kopplad till järnhanteringen. I Napoleonkrigens efterdyningar blev Sverige mer integrerad i dåtidens handel, vilket medförde att åtminstone några städer utvecklades till nav för den ekonomiska utvecklingen. En viktig roll i städernas ekonomi spelade s.k. handelshus eller med ett annat namn handelskompanier.

En exportör fick vänta länge från att en vara skeppats utomlands tills att en utländsk importör erlagt betalning. Handelshusen tillhandahöll krediter under tiden och finansierade i sin tur sin verksamhet via utländsk upplåning. Hos dem fanns kompetens och kontakter med utländska marknader. Handelshusen utvecklades till diversifierade företag som tillhandahöll ett bredare produktsortiment än finansiell kredit. Dom hjälpte ofta till att få ut varor ur landet och förmedla kunskap om internationell utveckling. Flera handelshus bedrev mångfacetterad verksamhet inom grosshandel och produktion. De stora handelshusens företagsform⁶ var antingen enmansföretaget eller bolaget mellan två eller flera personer, rätt ofta av typen rent familjeföretag. Dess juridiska status, då bolagsbildning förelåg, var handelsbolaget. Företagstypen framgår vanligen av firmanamnet, i vilket delägarnas eller i varje fall dom viktigaste delägarnas namn brukar finnas.

Även om judarnas mest betydelsefulla insatser för svenskt näringsliv börjar under mitten av 1800-talet fanns redan i början av seklet ett antal personer som uppnådde viktiga positioner. Deras insatser är emellertid mindre väl dokumenterade än senares.

⁵ Schön (2000).

⁶ Samuelsson (1951).

Michael Benedicks

Michael Benedicks (1768-1845) tillhörde en borgarsläkt från Meissen varav tre börder inflyttade till Sverige 1793-1805. 1793 inträdde Benedicks som delägare i Aaron Isaacs firma och gifte sig med dennes brorsdotter. Tillsammans med Aaron Isaacs måg, Isaac Michaelson, skapades handelshuset Michaelson & Benedicks som ägnade sig åt juvelerar- och finansiell verksamhet. Michael Benedicks blev en av Stockholms ledande affärsmän och Gustav IV Adolf gjorde honom till hovjuvelerare. Han hade ett omfattande internationellt kontaktnät och fungerade som finansiell rådgivare åt Karl IV Johan.

Efter Napoleonkrigen kom Benedicks att göra stora insatser inom svensk bergshantering när han tog över Gysinge Bruk tillsammans med sonen Gustaf Samuel Benedicks. Därefter tog Gustafs bror och riksdagsman Bernhard Benedicks över verksamheten följd av Bernhards son Gustaf som ledde bruket fram till 1878. Bruket såldes 1903 till Stora Kopparbergs Bergslags AB

Gysinge Bruk i Gästrikland grundades 1668 och de första bruksherrarna var Peder Swensson Printz och Anders Larsson Höök. Då fanns några kvarnar och betesmarker vid Gysingeforsarna, platsen där ett av Sveriges största järnbruk växte fram under 250 år. Det började med gevärsfaktori och tillverkning av krigsmateriel, men till största delen producerades stångjärn som blev känt över hela Europa. Hus efter hus byggdes, bruksgatan med sina rader av smedsbostäder anlades redan under 1700-talet, liksom den stor del av brukets övriga bebyggelse. Brukspatronerna avlöste varandra under årens lopp. Under Benedicks utvecklades det till ett av Sveriges ledande järnbruk. En ny herrgård uppfördes på 1830-talet och Gysinge fick bl a sulfittmassfabrik och elektrostålverk. År 1900 skrevs världshistoria då man var först i världen med att framställa stål på elektrisk väg. Men en annan tid kom, masugnen tystnade och järnbruket lades ned i början av 1900-talet.

Lazarus Elias Magnus

L.E. Magnus (1770-1851) kom till Sverige från Mecklenburg 1775. 1784 fick fadern skyddsbrev som handlande jude i Göteborg och 1795 etablerade sig sonen som handlande i öppen bod med kolonialvaror och textilier. Magnus blev med tiden en av Göteborgs ledande företagare inom konsumentvarutillverkning. Dennes företag, L. E. Magnus et Comp, blev en stor grosshandlarrörelse, vari socker, tobak och kaffe utgjorde hörnstenarna.

1804 fick Magnus rätt att starta en fabrik för sockertillverkning och uppförde strax utanför staden vid Mölndalsån en modern fabrik, Katrinedals sockerbruk. Tillverkningen bedrevs kontinuerligt fram till 1849, då fabriken brann. Tillsammans med det 1810 av A R Lorent grundade sockerbruket vid Klippan dominerade Magnus företag den göteborgska sockertillverkningen. Efter fabriksbranden återupptogs inte verksamheten; istället ingick Magnus som delägare i Klippanfabrikerna, som vid den tiden övertagits av D Carnegie. Vid sidan av sockertillverkningen uppförde Magnus 1812 Sveriges första tillverkning av cigarrer.

*Carl Robert Lamm*⁷

Carl Robert Lamm (1856-1938) representerar redan en senare generation än Benedicks och Magnus. Hans släkt tillhörde i likhet med ovan nämnda kretsen av judar som kom till Sverige åren före och efter 1800 men som ett tidens tecken är han redan bättre utbildad. Han utexaminerades från Teknologiska institutet 1873-1876.

1843 köpte Lamms farfar, textilfabrikanten Salomon Ludvig Lamm, ett markområde vid Skinnarviken där han anlade fabriker. Ostyrkta uppgifter (Valentin) gör gällande att Lamm var den förste i Sverige som satte upp mekaniska vävstolar (1826). Salomon Ludvigs son, Jacques Lamm, grundade 1843 Ludvigsbergs Gjuteri och Mekaniska Verkstads AB. Namnet tillägnades fadern som varit med och bidragit med grundplåt. Carl Robert övertog ledningen 1881 och satsade på teknikens utveckling genom att tillverka mjölkseparatorer (det företaget tillverkade en prototyp för Gustaf de Laval's räkning), hissar och kylmaskiner. 1892 tillverkade företaget Sveriges första kylmaskin som levererades till Münchenbryggeriet. Lamm lämnade sitt uppdrag som verkställande direktör 1904. Företaget blev sedermera del av Asea.

Carl Robert Lamm kunde som företagare under 1890-talets högkonjunktur lägga grunden till en ansenlig förmögenhet. År 1900 skänkte han Hasselbergs Snöklockan, som uppställdes på nuvarande Mariatorget. År 1902 köpte han Näsby Slott i Täby kommun. Slottet hade brunnit 1897 och Lamm restaurerade slottet som framför allt kom att inrymma hans enorma konstsamling. I samlingen ingick bland annat tavlor och skulpturverk, konstslöjdföremål, möbler, silver, keramik, vävda tapeter, vapen, orientaliska mattor och bronser. Lamm var en tid ordförande i kommunalstämman i Täby och satt i styrelsen för Svensk Hemslöjd.

⁷ Porträtt finns på sid. 129 i Det judiska Stockholm.

3. LOUIS FRAENCKEL, FÖRRA SEKELSKIFTETS FRÄMSTE BANKMAN

Inledning

Från 1850-talet tar svensk industrialisering fart på bred front. Nya branscher slår igenom och det byggs större mer kapitalkrävande fabriker, broar, järnvägar, hamnar, gruvor etc. Central komponent i utvecklingen är byggandet av järnvägar, för vilket statsmakten tog på sig ett avgörande ansvar.

Härmed uppstod behov av helt andra mängder medel- och långfristigt investeringskapital, vilket betydde nya anspråk på kapitalmarknaders kapacitet och organisation. Stora summor finansiellt kapital behövde bindas långsiktigt och löpande förräntas rationellt. Någon aktör måste ha förmåga att slussa kapital från inhemska eller utländska områden med sparandeöverskott till områden som hade ont om sparmedel men stora investeringsbehov. Det inhemska svenska sparandet var alldeles för litet för att tillfredsställa investeringsefterfrågan. Svensk tillväxt byggde väsentligen på utländsk upplåning.

1857 kunde Riksgäldskontoret gå ut på den internationella kapitalmarknaden med sitt första järnvägslån, som placerades i Tyskland. Detta blev upptakten till över 50 år av omfattande kapitalimport till Sverige. Till en början sköttes upplåningen av Riksgäldens egna tjänstemän men snart fick bankerna huvudansvaret för att förmedla lån när staten, landsting, kommuner och privata företag behövde investeringskapital.

Svenska bankers oförmåga att tillhandahålla en tillräcklig inhemsk utlåningsvolym berodde delvis på att inlåningsmarknaden var starkt reglerad i Sverige. Banker var bundna till bestämmelser om en högsta utlåningsränta på 5 procent vilket betydde att dom hade svårt att konkurrera med bankirfirmor, handelshus och olika pensionskassor.⁸

1856 hade Stockholms Enskilda Bank, den första affärsbanken i Stockholm, grundats. Enskilda banker var en företagsform där ägarna var solidariskt ansvariga med hela sin förmögenhet för bankens skulder. För att grunda enskild bank krävdes regeringens tillstånd. Med en beviljad oktroj följde rätt att utge egna sedlar. Riksbanken var då inte en riksbank i modern mening utan fungerande som en stor statlig aktör som tog emot inlåning från allmänheten och beviljade krediter utifrån direktiv uppställda av riksdagen. År 1897 fick Riksbanken formellt ställning som centralbank med ensamrätt till sedelutgivning.

1864 fick Sverige en modern banklagstiftning som tillät fri räntebildning och införande av etableringsfrihet för aktiebolag inom banksektorn. Därefter grundades många nya affärsbanker vilka växte till spindlar i nätet för den industriella utvecklingen. Dom tillhandahöll krediter, förmedlade aktieköp och gick själva in som aktieägare. Det var en tid när banker leddes av färgstarka patriarker som mycket personligt präglade verksamheten. Bankers finansiella muskler blev en språngbräda utifrån vilken kraftfulla individer kunde gå i bränschen för storskaliga industriella projekt. För den som hade internationella kontakter och begrep sig på finansiella marknader hägrade ett överflöd av provisioner och avgifter.

⁸ Lindgren (1993).

1846 upphävdes skråväsendet. 1864 infördes förordningen om generell näringsfrihet, näringsfrihetsförordningen, som gav svenskar av alla trosbekännelser rätt att fritt välja näring. Året därpå anslöts Sverige till det europeiska frihandelssystemet. I denna ekonomiskt ultraliberala period var möjligheterna till framgång stora för vem som helst som besatt färdigheter som belönades på marknaden. Med ekonomisk framgång i ryggen var det lätt att oavsett bakgrund accepteras av åtminstone det borgerligt sinnade, etablissemang. Perioden rymmer många exempel på - såväl judar som icke-judar - hur höga inkomster förvärvades på marknaden fungerade som inträdesbiljett till inflytande och en social ställning som tidigare fordrat börd, ärvd förmögenhet eller makthavares välvilja.

Bygger upp Handelsbanken till en storbank

Få individer torde personifiera patriarkernas tidevarv som Louis Fraenckel (1851-1911).⁹ Han verkade under en viktig epok. Decennierna kring förra sekelskiftet är en av dom mest betydelsefulla i svensk ekonomisk historia. Med språng tog svensk ekonomi täten kring 1890 i fråga om tillväxt bland världens industriländer, en ställning som Sverige skulle behålla under 60 år.¹⁰

Fraenckel är den ende i denna rapport om vilken det finns en ordentligt vetenskaplig biografi¹¹. I biografien hävdar författaren Sven Fritz att Fraenckel förblir en av de mest framgångsrika gestalterna i svensk bank- och industrihistoria. Få torde invända.

Sina största insatser gjorde Fraenckel efter att han 1893 utnämndes till VD för Stockholms Handelsbank, en befattning han behöll tills sin död 1911. Banken grundades 1871 och bytte 1919 namn till Svenska Handelsbanken. Det var Louis Fraenckel som byggde upp banken till den storbank den är idag. När han tillträdde som chef var Handelsbanken Sveriges 10:e största affärsbank. Vid hans frånträde hade banken växt till landets näst största affärsbank. Det var under hans tid (1905) som banken flyttade till sitt nuvarande huvudkontor i Kungsträdgården.

Mannen och hans bakgrund

Louis Fraenckel föddes i en ortodox familj 1851 i Sachsen och kom till Stockholm 1874. Här fanns två bröder och morbrodern, preussiske generalkonsuln Carl von Heinemann, som var en tongivande judisk affärsman som hade förmedlat svenska statslån och representerade tyska bankfirmor. När Heinemann avlidit övertog Fraenckel verksamheten som han 1880 flyttade till en egen nystartad firma, Kommanditbolaget Louis Fraenckel & Co.

Sveriges kapitalmarknad var fortfarande liten och alla tongivande kände alla. Storbankerna hade ännu inte nått en dominerande position utan mindre privata firmor kunde vara väl så betydande aktörer. Fraenckel utmärkte sig tidigt som en kreativ nydanare med förmåga till kylig analys och ogenerad djärvhet. Han hade goda internationella kontakter i Frankrike och Tyskland, på den tiden Sverige viktigaste utländska finansmarknader. Fraenckels firma blev snabbt dominant när det gällde att förmedla utlandslån till svenska kommuner och hypoteksbanker.

⁹ Porträtt finns på sid. 164 i Olsson (2006).

¹⁰ Schön.

¹¹ Fritz (1994). Ett uttalat syfte med biografien är att "judars betydande insatser inom svenska näringsliv är föga utforskade".

Under de första åren av 1880-talet växte Stockholms Handelsbank snabbare än konkurrenterna. Den stora byggkraschen i Stockholm 1885 samt den påföljande konjunkturnedgången drabbade den tidigare expansiva banken. Efter fortsatt svaga resultat även under de första åren av 1890-talet krävde bankens ägare en ny ledning och 1893 blev Louis Fraenckel VD.

Kort efter att han tillträtt började den snabba industrialiseringen att skapa en starkt ökad efterfrågan på banktjänster. Högkonjunkturen gav möjligheter till ökad lönsamhet men innebar samtidigt svårbedömda risker. Fraenckel förstod bättre än dom flesta de ändrade villkoren för att bedriva bankrörelse och de ökade möjligheterna till stora vinster.

I den hårda konkurrensen mellan banker tillhörde Stockholms Handelsbank dem som lyckades bäst. Till banken tog han med sig sina internationella kontakter och det var under hans tid som VD som banken lyckades knyta till sig stora företagskunder och utvecklas till den storföretagsbank banken förblivit.

Fraenckels fokus låg mot vad som på modernt språkbruk är "merchant banking". Han var starkt fokuserad på ökad lönsamhet och en av strategierna var att ge en ökad tyngdpunkt mot obligations- och valutaaffärer. Handelsbanken svarade under den perioden för flertalet guldkantade lån till stat och kommuner. Genom en serie obligations- och förmedlingsaffärer blev Fraenckel också den ledande finansiären av de stora privata järnvägsbolagen i Mellansverige.

Industriella insatser

Norrbottniska malmfälten

Den 11 februari 1903 toppade nyheten att en uppgörelse träffats varigenom Grängesbergsbolaget från konsul Gustaf Emil Broms förvärvat AB Gellivare Malmfält (AGM) och Luossavara-Kirunavaara AB (LKAB). Louis Fraenckel hyllades för att ha räddat malmfälten till Sverige.

Frågan om exploatering av dom norrbottniska malmfälten hade föregåtts av en lång och komplicerad historia.¹² Med utveckling av nya stålmetoder i Tyskland öppnades stora möjligheter att sälja fosforrik malm som det fanns gott om i norra Sverige. De "slumrande rikedomarna" bedömdes ha stor potential inte bara för Norrbotten utan för hela Sverige. Men att få igång export från Norrbotten var besvärligt. Ett hinder låg i de långa transportavstånden, som skulle kräva stora investeringar i järnvägar till Luleå. Transportfrågan verkade närmast omöjlig att lösa men i slutet på 1800-talet lyckades brittiska finansmän bygga en järnväg till Luleå, som staten tog över 1888. I Sverige var det svårt att finna investerare för dom kapitalkrävande satsningar som fordrades och länge såg det ut som om de två tyska ståltillverkarna Krupp och Thyssen skulle förvärva malmfälten.

Den alltid fräckt uppslagsrike Fraenckel såg en öppning för en svensk lösning genom att en sådan affär var politiskt beroende av den svenska statens medverkan och han sydde ihop en inhemsk finansieringslösning varigenom svenska banker kunde låna 15 miljoner kronor till Grängesbergsbolaget. Fraenckel deltog också i tillkomsten av det avtal som slöts mellan staten och Grängesbergsbolaget om användandet av malmbanan.

¹² Utförligt beskrivet av Fritz (1994) och Olsson (2006).

Kartellbildningar

Kring sekelskiftet blev det allt vanligare att företag ingick avtal för att begränsa konkurrensen genom kartellbildningar. Fraenckel ledde personligen AB Stockholms Bryggerier och initierade organisationen av en trust inom spritindustrin. Vidare ledde han bildandet av Svenska Sockerfabriks AB 1907.

Regeringsrådgivare och donator

Framför allt åren 1907-1908 agerade Fraenckel som nära informell finansiell rådgivare åt statsminister Arvid Lindman. I biografen resonerar Fritz kring faktorerna bakom Fraenckels storhet och betonar hans jättelika arbetsförmåga, finansiella begåvning och "instinkt i ekonomiska ting som närmade sig intuition".

Louis Fraenckel var en av dom första i Stockholm som ägde bil. Han bekostade med en donation på en halv miljon kronor utsmyckningen av Gyllene Salen i Stockholms Stadshus. Han gjorde även större donationer till Sophiahemmet och Handelshögskolan i Stockholm.

Vid förra sekelskiftet var Fraenckel och KA Wallenberg Sveriges ledande bank- och finansmän. De var rivaler såväl i kortspel som när det gällde vem som skulle ta hand om guldkantade obligationslån. Inför varje större emission av utlandslån fann man de 2 stående mot varandra som utmanare. Rivaliteten till trots fördes i början av 1900-talet resultatlösa men långtgående förhandlingar om sammanslagning av bankerna. Tanken var att K A Wallenberg skulle bli ordförande och Fraenckel VD. Bakom planer på sammanslagning låg att bägge bankerna ansåg sig sakna egen kraft att möta konkurrensen från Sveriges största affärsbank, Skandinaviska Kreditaktiebolaget.

4. SKANDINAVISKA KREDITAKTIEBOLAGET¹³

Inledning

När Sverige 1864 fått sin moderna banklagstiftning diskuterade A O Wallenberg och den danske (icke-judiske) verkställande direktören i Privatbanken i Köpenhamn, C F Tietgen, möjligheten att skapa en skandinavisk affärsbank vars verksamhet skulle komplettera Enskilda Banken. Tietgen, som skapat sig en förmögenhet på öl och socker, betraktades som ett av Kontinentaleuropas finansgenier. Planerna på en skandinavisk bank rann ut i sanden men Tietgen var år 1864 med om att grunda den svenska Skandinaviska Kreditaktiebolaget med huvudsäte i Göteborg. 1938 bytte banken namn till Skandinaviska Banken¹⁴ och fusionerade 1972 med Stockholms Enskilda Bank till nuvarande S-E Banken.

Skandinaviska Kreditaktiebolaget var Sveriges första bankaktiebolag och tänkt att bli en s.k. Credit mobilier vilket betyder att banken skulle medverka vid startande av aktiebolag genom att vid grundandet överta stora aktieposter och senare placera dessa aktier på marknaden. Bankens förste styrelseordförande blev ägaren till D. Carnegie konsul Oscar Ekman och på rekommendation av A O Wallenberg utsåg styrelsen Theodor Mannheimer till VD.

Theodor Mannheimer

Theodor Mannheimer (1833-1900) var bankens VD i 36 år, 1864-1900 och styrelseledamot 1865-1900. Mannheimer brukar tillsammans med AO Wallenberg räknas som det moderna svenska bankväsendets grundare. Familjen Mannheimer kom att leda banken i närmare 60 år. Sonen Herman Mannheimer (1867-1942) var vice VD 1899-1910 och VD 1910-1930.

Theodor Mannheimer föddes i Köpenhamn men kom till Göteborg 1855 där han drev en omfattande spannmålsexport.¹⁵ Verksamheten gick mindre bra och Mannheimer var på väg att flytta tillbaka till Danmark när erbjudandet att bli VD kom. På den posten kom den uppenbarligen temperamentsfulle och beslutskompetente företagsledargestalten bättre till sin rätt.

Knappast anade A O Wallenberg att Mannheimer aldrig tänkt sig en roll som komplement till Enskilda Banken. Tvärtom var han tidigt inriktad på att göra Skandinaviska Kreditaktiebolaget till en stor bank med ett brett sortiment av produkter för in- och utlåning.

1873 blev banken tack vare en emission Sveriges största bank ifråga om aktiekapital och egna fonder. Några år senare passerades banken i fråga om storlek av Skånebanken. 1910 gick dessa banker samman till dåtidens stora bankkoncern. Mannheimer såg bankens framtid som en industribank. Exportindustrier och hemmamarknadsinriktade företag skulle erbjudas ett brett spektrum av inhemska och internationella banktjänster. Grängesbergsbolaget, Uddeholms Bruk, Holmens Bruk, Fagersta, Sandvikens Ångsåg, Vikmanshyttan är exempel på några av dåtidens betydelsefulla företag som blev bankens kunder.

¹³ Källa till detta kapitel är i allt väsentligt Söderlund (1964 o 1974). I bägge finns porträtt på samtliga omnämnda personer, fotografier av anrika värdepapper, bankkontor och andra företagarmiljöer.

¹⁴ Vars Stockholmskontor Oscar Rydbeck senare kom att leda och den bank som blev Ivar Kreugers huvudbank.

¹⁵ I Krimkrigets efterdyningar upplevde Sverige snabb ökning av export av spannmål.

Ett genombrott på internationella arenan kom kort efter grundandet. Riksgälden var 1864 i stort behov av pengar för att finansiera de pågående järnvägsarbetena. Svenska kreditmarknaden var mycket ansträngd varför Riksgälden beslöt att ta ett statslån utomlands på ca 10 miljoner. Mannheimer fick nys om saken, reste upp till Stockholm och lyckades på 5 dagar sy ihop ett lån via tyska och danska banker. Det var första gången som en svensk bank ordnade så att ett utländskt konsortium tog över ett svenskt statslån. Innan Handelsbanken under Louis Fraenckel blev tung spelare på den marknaden förmedlades från 1870-talets mitt svenska statens lån nästan undantagslöst genom Skandinaviska Kreditaktiebolaget.¹⁶ Theodor Mannheimer hade stor del i ett antal privata järnvägslinjer som uppkom runt stambanenätet. Stora Bergslagsbanan, Västkustbanan, Göteborg-Boråsbanan och Västergötland-Göteborgsbanan finansierades av Kreditaktiebolaget. Mannheimer var ledamot av Göteborgs stadsfullmäktige 1870-76 och 1881-1894.

Henrik Davidson

Kreditaktiebolaget etablerade från början gentemot huvudkontoret i Göteborg tämligen fristående kontor med egna styrelser i Stockholm och Norrköping. Styrelsen i Stockholm bestod av blivande statsministern Gillis Bildt, Henrik Davidson och A O Wallenberg (som efter hand tvingades acceptera att Kreditaktiebolaget skulle bli mer av konkurrent än komplement till Enskilda Banken.)

Henrik Davidson (1823-1895) blev VD för stockholmskontoret. Davidson föddes i Norrköping och anställdes som bokhållare 1848 hos grosshandlaren Lesser Meyerson i Stockholm. 1852 tog han över firman och blev en framgångsrik affärsman i huvudstaden. 1861 blev han dansk vicekonsul och 2 år senare stadsfullmäktig. Från våren 1864 skötte han bankens stockholmskontor. Davidsons främsta insatser var 2. För det första blev han tack vare kontakter med CJ Hambro & Son i London förmedlande länk till den allt viktigare engelska kapitalmarknaden. För det andra expanderade han bankens affärer genom att Kreditaktiebolaget skapade sig en position som bankombud i huvudstaden för allehanda lokala banker. Nämnas kan att brodern Wilhelm Davidson grundade restaurang Hasselbacken på Skansen.

John Philipson

Vid tiden för bankens grundande var Norrköping ännu Sveriges tredje stad med fler invånare än Malmö och näst efter Stockholm landets viktigaste industristad. Michael Benedicks och L.E. Magnus like i Norrköping var Henrik Davidsons morfar Philip Jeremias. Han grundade oljeslageri, kvarnar och blev fastighetsägare. Firman hette Philip Jeremias & Söner som i början av 1800-talet blev Norrköpings ledande bankirfirma.

Philip Jeremias barn antog namnet Philipson och ett av barnbarnen, John Philipson (1829-1899) blev chef för bankens kontor i Norrköping. Holmens Bruk blev tidigt en av bankens storkunder men Östergötland som region blev utöver detta aldrig någon riktigt expansiv marknad för banken.

¹⁶ Först mot slutet av 1800-talet börjar Enskilda Banken under K A Wallenberg bli stor på detta område.

Herman Mannheimer

När Herman Mannheimer vid 24 års ålder började skolas in i av fadern i banken genomgick han en gedigen bankutbildning och förvärvade vid kompetens inom kreditbedömning, valutaaffärer, emission och handel med värdepapper.

Under Hermans ledning medverkade banken vid tillkomsten av bl.a. Götaverken AB, SKF samt Svenska Amerika Linjen. Som styrelseledamot i SKF var Herman Mannheimer med om att besluta att SKF skulle satsa startkapital i Volvo.

Under 1920-talets andra hälft förefaller rollen som tongivande inom bankens ledning att ha tagits över av Stockholmskontoret lett av Oscar Rydbeck. Herman Mannheimer avgick som VD i Göteborg 1930 men kvarstod i styrelsen. I samband med Kreugerkraschen fungerade han några månader under 1932 som chef för centralkontoret i Sthlm efter att Oscar Rydbeck tvingats lämna banken på grund av bankens engagemang i Kreugerkoncernen. 1933 blev Herman bankens styrelseordförande, en post han behöll till sin död 1942.

5. ERNEST THIEL

Inledning

I slutet på 1800-talet är dom stora aktörerna på svensk penningmarknad, Louis Fraenckel Henrik Davidson och Ernest Thiel.¹⁷

Vore det inte för Thielska galleriet torde Ernest Thiel¹⁸ (1859-1947) sannolikt ha varit bortglömd idag. Han levde visserligen länge men hans tid som bank- och industriman var kort men mycket intensiv. Det var överhuvudtaget mycket sturm-und drang över Thiels leverne. Efter att ha övergivit sin fru för familjens guvernant blev han socialt utstött och hade redan då flera misslyckade affärer bakom sig. Han dog under knappa ekonomiska omständigheter.

Han må ha varit lika skicklig som Fraenckel eller Wallenberg men långtifrån lika stabilt tålmodig. Ändå finns anledning att nämna honom. För det första hade han en stor betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling kring sekelskiftet 1900. För det andra finns anledning att inte glömma dom som Torsten Gårdlund i sin berömda bok (där Thiel är porträtterad) titulerar misslyckandets genier.

Slår Kreditaktiebolaget på fingrarna

Ernest Jacques Thiel föddes i Norrköping 1859 av tysk-belgisk far och judisk mor. 1867 flyttade familjen till Stockholm och redan som 15-åring sändes Thiel till Hamburg för att praktisera på bank. 1877 återvände han och fick anställning på Stockholms Enskilda Bank. Tre år senare fick han anställning hos Louis Fraenckels nybildade kommanditbolag.

Thiels karriär som ledande bankman inleddes när han 1884, ännu inte fyllda 25 år, utnämndes till VD för Hernösands Enskilda Banks nyöppnade Stockholmskontor. Efter att Thiel tillträtt gick banken stick i stäv mot den allmänna utvecklingen inom bankväsendet. Medan övriga banker upplevde en period av svacka expanderade Thiels bank och avancerade på kort tid från 14:e till 7:e plats bland svenska affärsbanker. 1891 startade Thiel egen bank, Stockholms Kredit- och diskontoförening. Banken blev en av dom första som lade sig vinn om att arbeta upp en sparkasserörelse.

Sitt verkliga genombrott fick Thiel 1886 då för första gången ett stort statslån inte förmedlades av Skandinaviska Kreditaktiebolaget. Tack vare affären kunde Thiel skapa sig en ansenlig förmögenhet. När K A Wallenberg beslöt att Stockholms Enskilda Bank på allvar skulle ge sig in på denna marknad var det med Thiel han etablerade samarbete. De blev nära samarbetspartners tills det skar sig på 1930-talet. Vid det laget hade Thiel ett antal misslyckade affärsprojekt och sin storhetstid bakom sig.

¹⁷ Olsson (2006).

¹⁸ Porträtt i Fritz (1974).

6. SVERIGE FÅR VARUHUS

Bakgrund

Med snabb ekonomisk tillväxt fick större befolkningsgrupper inte minst under ”det glada 20-talet” mer pengar att handla för. Detaljhandeln expanderade och nya massproducerade märkesvaror skapade nya kommersiella förutsättningar. Ett bra läge vid stadens huvudstråk och attraktiva skyltfönster blev viktigare än tidigare.

Josef Sachs (1872-1949)¹⁹ föddes i Stockholm i en väletablerad förmögen familj där fadern ledde ett av landets största detaljhandelsföretag. Via släkt och affärskontakter har familjen ett omfattande internationellt kontaktnät. Som konvenansen bjöd i sådana miljöer skickas Josef tidigt ut i världen för att se och lära. Efter att ha besökt nyöppnade Harrods i London och Au Bon Marché i Paris när han en dröm om att skapa ett riktigt varuhus i Sverige. Resor i utlandet hade fått upp hans ögon för att detaljhandeln i Sverige var ”mer än tillåtligt föråldrad”. Riktiga varuhus fanns redan i USA och stora europeiska länder. 25 år senare går drömmen i uppfyllelse och den skapelse som varuhuskonceptets upphovsman i Sverige grundar är i hög grad influerad av impulser från andra länder.

I Claes Lundins och August Strindbergs ”Gamla Stockholm” kan man i julkapitlet läsa ”Nu är da'n före da'n. och nu skall uppköpas hos lejorna. Man håller sig af vana till Benjamin Leja vid Gustaf Adolfs Torg...”²⁰

Benjamin Leja

Benjamin Leja (1801-1870) föddes i då danska Altona och blev optiker och galanterihandlare. 25 år senare flyttar familjen till Sverige för att ägna sig åt optik. Leja tillverkade termometrar och barometrar i Stockholm och några platser i landet. Leja blev personligen bekant med Karl XIV Johan, utnämnd till Kunglig Hovoptikus och blev snart förmögen nog att kunna köpa husen nummer 10 och 12 vid Gustaf Adolfs Torg, där han öppnade en stor affär för alla slags utländska galanterivaror. Företaget, ”en grannlåtens och flärdens högborg” hade som specialitet importerade kvalitets- och lyxvaror.

Personligt förefaller Leja ha varit synnerligen excentrisk och föga lätt att samarbeta med. 1853 lämnande han Stockholm, öppnande butik i Norrköping men trivdes aldrig utan flyttade till Paris. Där blev han hovoptikus åt Napoleon III och när denne behövde pengar arrangerade leja ett internationellt statslån åt kejsaren. Leja avled i sin födelsestad Altona.

Benjamin Leja införde ett par nyheter i svensk detaljhandel som förebådade idéer om stordrift inom varudistributionen. År 1837 öppnade han två trappor upp i sitt affärshus en utställningslokal där de senaste utländska nyheterna visades upp och såldes. Han tillämpade också enhetsprissystem: varorna delades upp i olika rum efter pris.

¹⁹ Bästa porträttet i Det judiska Stockholm, sid. 117.

²⁰ Ur Sachs (1949).

*Joseph Leja*²¹

Joseph Leja (1822-1863) startade egen rörelse efter bråk med fadern. Faderns goda namn hade han likväl stor nytta av. Firma Joseph Leja låg på Regeringsgatan 5 och 7 i Stockholm. Verksamheten var till en början blygsam och bestod av importerade galanterivaror, leksaker och husgeråd. Mot slutet av 1850-talet upptogs även försäljning av glas, huvudsakligen för Reijmyre glasbruk. Leja blev alltmer framgångsrik men dog hastigt. I testamentet stod att ifall medarbetaren Simon Sachs skulle gifta sig med en av hans döttrar fick Sachs rätt att överta verksamheten. Så skedde. 1893 drog sig Simon tillbaka och sonen Josef tog över tillsammans med Josefs tio år äldre måg Arthur Thiel (bror till Ernest). Thiel utträdde redan 1895 för att bli kommissarie för 1897 års Stockholmsutställning. Sachs' mål var att utvidga firma Joseph Leja till ett varuhus.

Nordiska Kompaniet

Vid sekelskiftet 1900 fanns många namnkunniga detaljhandelsföretag i Stockholm som Paul U. Bergström och Meetsh. Störst var AB K.M. Lundberg med 370 anställda och näst störst firma Joseph Leja med 150 anställda. Varuhusidén var emellertid alltjämt främmande för dom flesta. De största detaljhandelsföretagen var specialaffärer, eller i vissa fall affärer med en grupp specialiteter i sitt sortiment.

1902 slog de 2 största firmorna samman och bildade AB Nordiska Kompaniet. Formellt gick sammanslagningen till så att det nybildade aktiebolaget inköpte AB K.M. Lundberg och firman Joseph Leja samt ett antal fastigheter ägda av Simon Sachs vilka hyrts av Leja. Affärshuset förlades till K.M. Lundbergs lokaler vid Stureplan.

Syftet med sammanslagningen var att genom förenklingar i drift, inköp och administration kunna pressa ner priserna och gemensamt expandera stadens två största detaljhandelsföretag. I en mening var förutsättningarna för samverkan goda. Företagens verksamheter kompletterade varandra väl. K.M. Lundberg var specialiserat på husgeråd och textilvaror. Firma Joseph Leja på importerade varor. Bägge företagen hade haft köpstarka grupper som främsta nisch.

På det personliga planet visade det sig emellertid snart att de tidigare konkurrenterna men nyblivna kompanjonerna Karl Ludvig Lundberg (son till grundaren Karl Magnus Lundberg som tagit över ledningen efter faderns död 1873. K.M. Lundberg grundades 1843 i Nyköping.) respektive Josef Sachs hade svårt att dra jämt. Den 20 år äldre Lundberg var försiktig och inriktad på konsolidering. Den yngre Sachs hade stora planer på varuhus och var överlag mer riskbenägen. 1912 lämnade Lundberg ledning och styrelse och nu skred Sachs till verket med att skapa Sveriges första riktiga varuhus.

Varuhuset på Hamngatan

1912 blev det klart med en tomt på Hamngatan i Stockholm och samma år på hösten reste Sachs tillsammans med arkitekten Ferdinand Boberg till USA för att studera de amerikanska varuhusen. Ljuskårdarna, elsystemen och fönstren i nya varuhuset²² hade amerikanska förebilder.

²¹ Porträtt i Sachs, sid. 48. Bra bilder på butiken liksom på NK: s nyöppnade varuhus och EPA-miljöer finns i Fredriksson (1998).

²² Bra bilder i Fredriksson.

Den 22 september 1915²³ slog varuhuset upp sina portar efter att dagen innan vederbörligen ha förevisats för kungligheten. På en yta av 4 800 kvadratmeter hade man rest en byggnad med en höjd av 32 meter och en golvyta på över 30 000 kvadratmeter. De 29 hissarna kunde transportera 325 personer på en gång. NK blev en institution i huvudstaden. En djärv satsning med syfte att främja överdådig konsumtion tycktes gå hem. Kungens julhandel tillhörde de klassiska Stockholmsritualerna. Kejsar Wilhelm på ett besök i Stockholm handlade där och förärade Sachs ett diplom som kejsarlig hovleverantör. Varuhuset var vid öppnandet inriktat mot en mycket köpstark kundkrets. Detta av speglades framför allt i dess lyxbetonade sortiment, men även i andra funktioner. Varuhuset på Hamngatan var inte endast ett varuhus, det var ett uttryck för flärd, vilket avspeglades inte minst i NK: s rekreativavdelningar

Om Josef Sachs

Sachs var i närmare 50 år en av Sveriges mest framträdande näringslivspersonligheter. Han satt i Enskilda Bankens styrelse och var under 25 år ordförande i Sveriges Träindustriförbund. Han var i mer än 40 år aktiv i Stockholms Handelskammare, bl.a. som en av vice ordförande. Som företagsledare var han en patriark av sin tid som såg som sin uppgift att ta väl hand om sina anställda. Tidigare än något annat detaljhandelsföretag införde NK (1902) en pensionskassa för anställda och företaget var föregångare när det gällde personalutbildning. För Sachs var varuhus inte enbart ett försäljningsställe. Varuhus skulle vara stilbildande som modeskapare och smakbildare.

Det var oktober 1920 och regeringsskifte i Sverige. Louis de Geer den yngre hade utnämnts till statsminister i en opolitisk ämbetsmannaregering. Till civilminister utsågs Walter Murray. Murray ringde Sachs frågade ifall denne kunde tänka sig att bli finansminister. ”Jag måste hinna få lite vatten över huvudet först” svarade Sachs och tackade därmed nej. Vad han kände till men vad tydligen varken stats- eller civilministern hade klart för sig var att en jude inte kunde blir statsråd (genom en lagändring 1951 blev det möjligt). Regeringsformen föreskrev att statsråd skulle vara av den evangelisk-lutherska tron.

Under Josef Sachs' långa ledning upplevde NK många framgångar och djupa kriser. I början av 1920-talet var verksamheten nära konkurs men räddades av Enskilda Banken. 1921-1922 drabbades Sverige av ekonomisk kris. BNP föll med 35 procent, industriproduktionen med 40 procent och den allmänna prisnivån med 35 procent. NK som investerat i ansenliga varulager under första världskrigets inflationsekonomi stod med varor som ingen hade råd att köpa. Dessutom hade varorna hunnit bli omoderna. Förlusterna tyngdes också av att Sachs som alltid varit fokuserad på köpstarka grupper missat att nya samhällsgrupper med annorlunda tycke och smak började bli viktigare. En omorientering av varuhusets utbud blev nödvändig. NK-ledningen insåg att det var nödvändigt att attrahera medelklassen. Detta var upptakten till en genomgripande omstruktureringsprocess. Rekreativutrymmena omvandlades till försäljningsytor. Antikviteter och franskt damskrädderi togs ur sortimentet. NK började ordna barnveckor och modevisningar samt inför så småningom de stora realisationerna. Dessutom infördes billigare varor sida vid sida med de lyxbetonade. På så sätt skulle inte kunder med olika köpkraft särskiljas.

²³ Foto på annonsen (sid.72) liksom porträtt på personerna bakom Karl M. Lundbergs finns i Samuelsson (1952).

När den socialdemokratiska regeringen tillträdde i början på 1930-talet intensifierades reformeringen av skattesystemet. Ledningen för varuhuset var medveten om att deras traditionella kundkrets var de som drabbades av den nya skattepolitiken. Sortiment som riktade sig mot nya kunder började finnas i varuhuset, men försäljarna hade inte gett varorna tillräckligt med uppmärksamhet. Försäljningen behövde effektiviseras om NK skulle kunna konkurrera med andra varuhus såsom PUB. NK hade tidigt infört en intern skola för att utbilda personalen i försäljnings teknik och kundbemötande. Skolan intog en nyckelställning i NK: s ambition att vara ett respekterat varuhus. Man satsade även mer på reklam. Kunderna strömmade till och NK blev medelklassens varuhus.

Joseph Sachs var även delaktig i skapande av en annan variant på varuhuskoncept som låg i tiden och vars genombrott på svenska marknaden på 1930-talet ledde till våldsamma konvulsioner i svensk detaljhandel.

Med 1936 års utgång lämnade Josef Sachs den direkta ledningen av Nordiska Kompaniet, men kvarstod som jourhavande direktör och vice ordförande, från 1944 ordförande i företagets styrelse.

Den som läser ovanstående reagerar måhända inte. Funderar man på årtalen för när han lämnar respektive återkommer finns anledning att stanna till. 1944 står det klart att Nazityskland kommer att förlora. Tyska affärsintressen kan inte längre hota svenskt näringsliv med att inte vilja göra affärer med företag som ägs av judar, eller med svenska företag vilka i sin tur gör affärer med andra företag som ägs av judar. Så var läget inte ett par år tidigare (mer om detta i nästa avsnitt). På NK med Josef Sachs som ordförande och sonen Ragnar som VD får andra personer till uppgift att officiellt upprätthålla posterna. NK passerade därmed Tyska handelskammarens nålsöga. Sämre gick det för Josef Sachs' andra projekt, det år 1930 nyskapade varuhuset EPA.

H.G. Turitz skapar EPA

Personer som hittills beskrivits tillhör samtliga den s.k. första vågen av invandrande judar eller så har de hunnit födas i Sverige som barn till invandrarna. Så gott som alla hade kommit från Tyskland eller omnejd. Många förde god ekonomi och utbildning med sig och arbetade sig snabbt in i det svenska samhället.

Från 1870 kommer en s.k. andra våg. Denna gång kommer invandrarna från Öst- och Centraleuropa, huvudsakligen som en följd av pogromer i Tsarrysland. Många lämnar en fattig tillvaro bakom sig, anländer medellösa och saknar utbildning. Herman Gustaf (HåGe) Turitz har dylik bakgrund. Han introducerade enhetsprisvaruhus i Sverige.

H G Turitz (1884-1957) hade som tjugofemåring startat American Bazaar i Göteborg 1909, en så kallad "15-öresbazar" där alla varor kostade 15 öre. Fyra år senare köpte Turitz även in det största konkurrentföretaget: Aktiebolaget Varuhuset Grand Bazar. Rörelsen disponerade ett förstklassigt läge i fastigheten Kungsgatan 49 i Göteborg. Samtidigt övertog Turitz halva aktiekapitalet i Berghems glasbruk i Småland för att på så sätt säkerställa behovet av glasvaror. Så småningom förvärvades även intilliggande fastigheter och rörelsen fick en väl etablerad position i staden. 1918 bildades Aktiebolaget Turitz & Co med ett aktiekapital på 1 200 000 kronor och bolaget tog över hela American Bazars partiaffär. De kommande åren kännetecknades av om- och tillbyggnader och på slutet av 1920-talet arbetade omkring 400 personer i koncernen.

1879 hade försök till enhetspridförsäljning gjorts i USA av F.W Woolworth, vilken några år senare med ett andra försök lade grunden till ett av Amerikas största företag. En rad företag av denna typ öppnades i stora europeiska länder och på slutet av 1920-talet förde Turitz och Sachs oberoende av varandra diskussioner med tyska affärsintressen om att lansera idén i Sverige. Ingen av dem var i rådande stämmningsläge trakterad av tanken på en tysk samarbetspartner varför Turitz och Sachs, som råkats flyktigt i ett par sammanhang, träffades och beslöt att grunda Eparörelsen. 1930 bildades Enhetsprisaktiebolaget med ett aktiekapital på 10 000 som något senare höjdes till 100 000 kronor. Nordiska Kompaniet blev hälftenägare i företaget som i övrigt till lika stora delar ägdes av Turitz och Henning och Herman Schlasberg i Landskrona. 1932 sålde Schlasbergs sina aktier i bolaget. H G Turitz utsågs till bolagets VD och den första filialen öppnades i Örebro den 7 november 1930. Samma år öppnades filialer i Stockholm och Västerås.

Enhetsprissystemet byggde på en standardisering på två plan: dels genom att fastställa fem prislägen där en krona var det högsta priset för en vara, dels genom att erbjuda standardiserade produkter. Varorna var inte avsedda för en exklusiv kundkrets, tvärtom låg tyngdpunkten i sortimentet på dagligvaror. Målgruppen var de ”som sätter värde på en bra sak för ett billigt pris och därigenom får tillfälle att skaffa sig många fler av de föremål som de eftersträva”.

Standardisering och massstillverkning var några ingredienser i affärsidén. Mängden av varor krävde dessutom stora ytor som kunde svälja en stor lagerhållning. Förutom fasta prislägen, massprodukter och stora lagerutrymmen var den låga leveranskostnaden den fjärde hörnstenen i Epa-systemet. Epa köpet varor direkt från fabrik utan mellanhänder. Epa lanserade sig som det moderna detaljhandelsföretaget och blev en stor kommersiell framgång. Vid 1930-talets mitt fanns 18 Epa-varuhus på 16 orter i Sverige. Men Eparörelsens framgångar hos allmänheten kantades av konvulsioner. Expansionen väckte stor oro inom den svenska detaljhandeln.

Den konkurrens som den nya företagstypen utsatte en stor mängd små och medelstora detaljhandlare för var förödande. I många fall hade små butiker klarat sig tack vare att de sålde en stor mängd små artiklar, på vilka de kunde få höga marginaler. Sådana artiklar salufördes nu av Epa till långt lägre priser och med hjälp av vida effektivare försäljningsmetoder. Lönsamheten hos många detaljhandlare sjönk i takt med att Epas framgångar växte.

Nu är vi i mitten på 1930-talet, ekonomiskt dåliga tider i Europa och nationalsocialistiska idéer på frammarsch. Tidningen Köpmannen startade en kraftfull antikapitalistisk kampanj med antijudiska inslag mot Epa,²⁴. Leverantörer uppmanades att bojkotta företaget och förbjuda enhetspriskonceptet. Med gemensamma ansträngningar lyckades den etablerade detaljhandeln genomföra leveransblockader mot Epa. En regeringskommission tillsattes i

²⁴ I en artikel i Köpmannen från 1934 skriver professor Sven Helander på ledarplats att ”Kanske en eller annan manchester-liberalismens apostel har föreställningar om att det ju vore rättvist att låta Epa-affärerna och vanliga detaljaffärer i fri konkurrens få visa vad de kunna, så är det till konsumenternas största fördel och därav drages slutsatsen, att ingenting borde göras åt saken./---/ Man får visst icke betrakta det som en normal konkurrens, då nu Epa-affärerna underbjuda de vanliga detaljhandelsaffärerna, utan här har krisens inflytande på många sätt framträtt.” (Fredriksson sid. 59).

Handelsdepartementets regi med uppgift att ta ställning till förbudsfrågan och ”de ekonomiska och sociala verkningarna, särskilt inom handelsomsättningens och produktionens områden, i vårt land, av s k enhetsprisföretag inom detaljhandeln”.²⁵ Utredningen skulle undersöka om det fanns monopolistiska företag i Sverige som genom ”illojal konkurrens hotade den enskilda handelns och hantverkets bestånd”. I riksdagen framlades motioner om förbud mot enhetsprisaffärer. Kommissionen konstaterade att enhetsprisföretagen upplevt sig tvingade att förlägga beställningar utomlands och att betydande summor hade gått förlorade genom leveransblockaden. Bland annat vägrade porslinsindustrin kategoriskt att leverera till Epa.

Svårighet att bedriva handel med andra länder under kriget hade blivit ett stort problem för Epa och andra svenska företag. Sverige hade genom Tysklands ockupation av Danmark och Norge i april 1940 blivit en inringad nation, avskuren från västmakterna och mer beroende av handeln med Tyskland. Åtskilliga svenskar såg 1939-41 framför sig ett Stor-Tyskland som segrare i andra världskriget. Det svenska näringslivet var utsatt för en synnerligen noggrann övervakning av olika tyska myndigheter.²⁶ Företag som ägdes eller leddes av judar utsattes för blockad och bojkottaktioner. Spindeln i nätet var Tyska handelskammaren.

Ingen betvivlade att det var H G Turitz sinne för varor och allmänhetens reaktioner inför varorna som lade grunden till Eparörelsens framgångar. Men han var samtidigt föga kostnadsmedveten och företagets ekonomi blev ansträngd. Opinionstrycket mot Epa blev över tiden kommersiellt besvärande för NK: s aktieägare. Vid årsskiftet 1940-41 tvingades den sjuke Turitz att under infekterade former lämna sin post som VD och efterträddes av Josef Anér.

Tyska handelskammaren förklarade att ”vi är av den uppfattningen att den företagna omställningen på företaget leder till slutsatser och har följder som är av intresse för tyska exportföretag”.²⁷ Varuhusens guldålder inträffade på 1960-talet men efter 1970-talet fick många problem och antalet enheter minskade. 1976 gick Epa och Tempo samman och blev sedan Åhléns.

²⁵ Här bör nämnas att i handelsdepartementets utredning var även Tempo, Tvålhuset Resia och Varuhuset för 88-öresartiklar föremål för granskning.

²⁶ Problematiken tas upp av Fagerfjäll (1998).

²⁷ Anér var vare sig antisemit, nazistanstruken eller tyskvän.

7. DEN FÖRSTE BONNIER

Bakgrund

1801 emigrerar Gutkind Hirschel till Köpenhamn från Dresden och tar sig på vägen namnet Gerhard Bonnier (1782-1838). Exakt varför han emigrerat förblir oklart men både nya namnet och goda språkkunskaper ger honom en god ekonomisk start som språklärare. Senare köper han ett lånebibliotek som tack vare goda kontakter med Tyskland, England och Frankrike blir till en betydande verksamhet bestående av bibliotek, bokhandel och förlag. Men expansionen blir för snabb, han tappar greppet och nedgången börjar i hans affärer. 1827 beslutar han att sända äldste sonen Adolf till Göteborg för att se om Sverige erbjuder bättre ekonomiska förutsättningar. Till skillnad från Danmark som har gott om bokhandlare finns i Sverige endast en fungerande, som sköts av en annan nyligen invandrad dansk, C.W.K. Glerup, med säte i Lund.

Adolf Bonnier

Den 11 augusti 1827 sätter Adolf Bonnier (1806-1867)²⁸ för första gången foten på svensk mark. Adolf tar med sig ett lager från Danmark, öppnar lånebibliotek i Göteborg som utvecklas mycket bra. 1832 beslutar han sig för att flytta verksamheten till Stockholm.

Göteborg är en liten stad med 20 000 invånare, i Stockholm bor 80 000 och staden tycks ha framtiden för sig. Staden börjar växa snabbt. Mellan 1850 och 1880 fördubblas befolkningen från 100 000 till 200 000 invånare. Allt fler börjar kunna läsa. Industrin kräver bättre utbildad arbetskraft och företag grundar egna yrkesskolor. 1842 införs obligatorisk folkskola, läroverken byggs ut och moderniseras. 1860 kommer fotogenlampan och högläsning i hemmet blir familjers fritidssysselsättning. 1830 grundas Aftonbladet och 1864 Dagens Nyheter. Än större betydelse för allmänhetens läsintresse var nya populära tidskrifter som svenska Familje-Journalen (1862) och den av den familjen Aller ägda Illustrerad Familj-Journal (1879).

Adolf Bonnier skaffar lokal i Gamla Stan och kommer snart igång med förlags verksamhet, bl.a. en serie svenska klassiker från Stiernhielm till Anna Maria Lenngren. På 1830-talet beslutar stadens styrande att bygga en "bazar" på Norrbro. Adolf insåg snabbt att det var framtidens affärsstråk och tar risken att vara den förste bokhandlare som flyttar från Gamla Stan för att 1839 öppna sin nya affär på Norrbrobazaren.

Flyttningen visade sig vara ett kommersiellt lyckokast. Under 30 år var Bonniers boklåda på Norrbro en av dom mest kända platserna i Stockholm. Framgången tillåter Adolf att expandera förlagsverksamheten, bl.a. ger han ut svenska klassiker som Bellmans samlade verk. 1849 får han en utnämning som bekräftar hans professionella och nyvunna sociala status. Adolf Bonnier utnämns till akademibokhandlare av Uppsala universitet. I likhet med fadern förmår inte heller Adolf sköta en verksamhet som vuxit sig för stor. När han dör 1867 var verksamheten konkursmässig.

²⁸ Porträtt på medlemmar av familjen Bonnier, berömda författare, bokomslag, kontorsmiljöer etc., finns i Gedin (2003). Detta kapitel bygger huvudsakligen på den boken.

Albert Bonnier

Adolf Bonniers bror Albert (1820-1900) kom 1835 till Sverige och började efter hand arbeta i broderns bokhandel. Albert intresserade sig mest för förlagsverksamheten. Det blir han som skall grunda ett förlag som växer sig allt större för varje ny generation i familjen. Redan 1837 ger han ut sin första bok men det blir med kalendern Svea som Albert 1844 grundlägger den skönlitterära traditionen i Albert Bonniers förlag. Samtidigt börjar förlaget ge ut utländska romaner och 1846 skapade han ett nytt romanbibliotek med "Den europeiska följetongen. Nytt Romanbibliotek". Det inleds med en ny roman av Eugène Sue följt av Alexandre Dumas' senaste roman.

Förlagsverksamheten expanderade ordentligt, ett eget tryckeri grundades, Adelskalendern och Handelskalendern blev nya framgångar. När svenska Bokförläggareföreningen bildades 1843 var Albert Bonniers förlag det minsta. 1877 bekräftas Albert Bonniers ledande ställning i förlagsvärlden genom att han väljs till ordförande i föreningen.

Karl Otto Bonnier

1886 hade Alberts son Karl Otto Bonnier (1856-1941) blivit delägare i firman vars ledning han övertog 1900. Med hjälp av sonen Tor Bonnier (1883-1976) var det Karl Otto som utvecklade ett förlag till en stor mediekoncern.

Karl Otto Bonnier blev den svenska skönlitteraturens förläggare med namn som August Strindberg, Selma Lagerlöf och Verner von Heidenstam. En central ingrediens i Bonniers förlagspolitik var att knyta nära och långvariga lojalitetsband med författarna. 1903 kom Karl Otto Bonnier in i Dagens Nyheters styrelse, köpte större aktieposter och blev 1909 styrelsens ordförande. Tidningen ökade kraftigt i upplaga i samband med rusningen efter nyheter under första världskriget. 1929 blev Bonniers majoritetsägare i tidningen.

1910 gjorde Karl Otto Bonnier ytterligare en stor affär genom bli delägare i Svenska Pressbyrån. Ekonomiskt blev köpet ett lyckokast. Inkomsterna därifrån utgjorde under 1920-talets sista hälft 25 procent av koncernens totala intäkter. 1940 sålde Bonniers Pressbyrån.

På tidskriftsmarknaderna hade Bonniers framgångar länge varit begränsade. Den svenska marknaden var liten för mer profilerade litterära magasin eller specialtidskrifter. Men på Bonniers fruktade man att det växande intresset för populärtidskrifter skulle överta bokens plats. 1929 kontaktades Karl Otto Bonnier av Erik Åkerlund som erbjöd Karl Otto att köpa Åhlén & Åkerlund. Bonniers köpte förlaget och kom därmed över ekonomiska framgångssagor som Vecko-Journalen och Husmodern som hade upplagor på över 100 000 exemplar i veckan.

Den nya starka medelklassen, det accelererande utbildningsbehovet och den allt större fritiden samverkade till en utveckling av bokmarknaden som var unik. I Sverige utkom fler böcker än i något annat land av motsvarande storlek. I centrum för denna samhällsutveckling stod såväl i Sverige som i andra europeiska länder framgångsrika familjeägda bokförlag. Hachette och Gallimard i Frankrike, Samuel Fischer i Tyskland eller William Collins i England. Många av dessa finns än idag och är framgångsrika men Bonniers är det enda där grundarfamiljen fortfarande leder verksamheten.

8. TUNG INDUSTRI

Eduard Fränckel

1873 grundas företaget AB Atlas (från 1956 Atlas Copco). Enligt företagets första bolagsordning var företagets ändamål att "tillverka eller inköpa samt försälja all slags materiel för järnvägars byggande och trafikerande samt för sådana ändamål anlägga behövliga verkstäder. När bolaget skapades hade det ett för den tiden ovanligt stort antal aktieägare, 50 stycken, där ingen ägde mer än drygt 10 % av aktiekapitalet. Den största aktieposten innehades av var familjen Wallenberg, som genom sin bank Stockholms Enskilda Bank också kunde bevilja betydande lån till företaget.

Eldsjälen bakom projektet var Josef Sachs' blivande svärfar den 36-årige ingenjören Eduard Fränckel (1836-1916) som också utsågs till företagets förste VD. Fränckel drev sin företagsvision tillsammans med den göteborgske industri- och bankgrundaren D.O Francke och A.O Wallenberg. Ett större stycke mark införskaffades i Stockholm. I samtidens industrireportage fick Atlas anläggningar beröm för sin rymlighet och sin tidsenliga tekniska utrustning.

Vid starten förvärvades en av landets största vagnfabriker, Ekenbergs Söner i Södertälje. Den verkstadsrörelse Atlas bedrev i full omfattning från och med 1875 var efter svenska mått mycket betydande. Värdet av bolagets tillverkning uppgick detta år till nära 3 miljoner kronor i Stockholm och 1 miljon i Södertälje, medan arbetarantalet vid de båda anläggningarna utgjorde 610 respektive 170. Redan vid grundandet var Atlas därmed det största verkstadsföretaget i landet.

Även om de första åren indikerade en ljus framtid låg omfattande problem framför dem. Det blev snart klart att Atlas hade börjat i allt för stor skala. Produkterna kunde inte säljas med vinst på grund av konkurrens från mindre men mer effektiva vagnstillverkare. Mellan 1873 och 1889 svarade Atlas bara för en tredjedel av SJ: s vagnbeställningar. Vid 1883 års bolagsstämma efterträdde den 30-årige Knut Agathon Wallenberg sin far i styrelse och då Atlas hade lidit av förluster ett antal år i rad tvingades Eduard Fränckel 1887 att lämna företaget. Han ersattes som VD av Oscar Lamm.

Innan han blev VD för Atlas hade Fränckel ett förflutet som maskindirekötör vid Statens järnvägar. Habsburgimperiets generalkonsul var en asket som aldrig smakat brännvin eller rökt. Fränckel gjorde senare politisk karriär som en av högerns ledande representanter i stadsfullmäktige och ålderspresident i Riksdagens första kammare. Som politiker tillhörde han det konservativt starkt protektionistiska lägret.

*Oscar Lamm*²⁹

AB Separator

Det industriella uppsvinget från mitten av 1800-talet hade dragit med sig innovationer på både kemins och fysikens område som nu började ge resultat i form av nya produkter. Med den ökade produktionen och konsumtionen av smör samt de stigande arbetslönerna mötte en sådan konsumtion växande marknader. Gustaf de Laval är mest känd för mjölkseparatorn. Idén med mekaniserad avskiljning av grädden från mjölk var ursprungligen tysk men det var de Lavals produktutveckling som gjorde att det kunde bli en kommersiell succé.

De Laval som gick under epitetet "De höga hastigheternas man" höll totalt 92 patent och arbetade under hela sin levnad med att utveckla mer än 200 projekt och grundade 37 företag. Som entreprenör var han föga lyckad. Han saknade totalt sinne för kostnadskontroll och dog utfattig. Den 16 december 1877 förevisade de Laval en prototyp på en effektiv och fungerande separator. I den vevan kom han i kontakt med en gammal studiekamrat vid universitetet, Oscar Lamm (1848-1930), vars morbror Otto Goldschmidt var gift med operasångerskan Jenny Lind. Lamm gick på Teknologiska Institutet och blev verkmästare vid Finspongs Masugnar och Kanongjuteri 1874. Lamm som under hela sin karriär arbetade nära K A Wallenberg kunde uppbåda det investeringskapital de Laval saknade. 1878 grundade Lamm tillsammans med Gustaf de Laval AB Separator vars VD han blev 1883. De Laval sprutade idéer men Lamm var den som höll ordning på företaget och flera gånger räddade verksamheten undan konkurs. Efter en schism med de Laval lämnade Lamm företaget.

AB Diesels Motorer

1898 grundades företaget AB Diesels Motorer för att kommersiellt exploatera tillverkningsrättigheter som Oscar Lamm och Marcus Wallenberg samma år förvärvat av uppfinnaren Rudolf Diesel. En fabrik uppfördes med stickspår till Saltsjöbanan och med arbetarbostäder vid Tallbacken. Men det dröjde många år innan det verkligen blev klart att motorn hade en framtid. Den hade besvärande funktionsproblem och ännu 1905 hade bara några få motorer verkligen byggts i Sickla. Men genom utvecklingsarbete kom motorn snart att bli den verkliga konkurrenten till ångmaskinen. AB Diesels Motorer slogs 1917 samman med verkstadsaktiebolaget Nya Atlas och det sammanslagna bolaget fick namnet Atlas Diesel.

Nya AB Atlas

Lamm ersatte som nämnt Fränckel som VD och tillsammans med bröderna Wallenberg var han ansvarig för likvideringen av AB Atlas 1890 och grundandet av Nya AB Atlas vars VD han var till 1909.

Innan bolaget gått i konkurs hade Lamm påbörjat en strategisk omorientering mot att erbjuda mer avancerade produkter, som ångmaskiner och verktygsmaskiner. Vid sekelskiftet 1900 var fortfarande omkring hälften av företagets kapacitet fortfarande inriktad mot att producera järnvägsvagnar, men 1904 togs de första kolvkompressorerna fram, en tillverkning som

²⁹ Porträtt på Fränckel och Lamm kan laddas ner via www.atlascopco.com På Tekniska Museet finns omfattande material om såväl Carl Robert som Oscar Lamm.

underlättades av tidigare erfarenheter från tillverkning av ångmaskiner. Tillverkningen av bergbormaskiner startades 1905 och redan efter ett par år kom man in på de lätta maskintyper som senare skulle ge stora framgångar. Tillverkningen av tryckluftsprodukter ställdes under ledning av den unge ingenjören Gunnar Jacobsson. 1901 tog han plats i styrelsen och 1909 utnämndes han till VD för företaget.

Erland Waldenström

Personerna som hitintills skildrats var judar och man kan också hävda att det fanns påtagliga judiska inslag i deras insatser såtillvida att judar inom och utom landet var affärsmässigt viktiga som delägare, affärspartners, kontaktnät och blivande släktband.³⁰ Av olika anledningar som det ligger utanför denna rapport att närmare utreda avtar det judiska med tiden. En anledning kan vara att judar gifter sig med icke-judar. Inom exempelvis Bonnierkoncernen är ingen efter Karl Otto Bonniers generation att betrakta som judar. En annan anledning är måhända att minskad känsla av utsatthet reducerar behovet att ty sig till sina egna, etc. etc. Det i ovan nämnda mening judiska inslaget i svenskt affärsliv försvinner mer från 1920-talet men judar återfinns fortfarande på framträdande positioner.

Erland Waldenström (1911-1988) hade bakom sig en karriär som skogskemist på SCA när han i början av 1950-talet efterträder fadern, Martin Waldenström som chef för Grängesbergsbolaget. När ett nytt järn- och stålverk invigdes av Kung Gustav IV Adolf i Oxelösund sommaren 1961 var det Sveriges hitintills största enskilda industriinvestering, på en halv miljard kronor. Av sin samtid blev han efter denna investering uppbyren som framsynt företagsledare. Tio år senare blir han en av dom som skall se sitt företag gå mot katastrof när nya konkurrentländer, kostnadskriser, löntagarfondsdebatter etc. förebådar den långvariga kris som svensk industri drabbas av från slutet av 1960-talet.

³⁰ Däremot var/är sådant inget specifikt judiskt. Den som studerar icke-judiska svenska familjebaserade koncerner eller banker upptäcker snart snarlika beteenden...

9. KONSERVKUNGEN

Bakgrund

Perioden 1950-1975 framstår fortfarande som något av industrialismens guldålder även i Sverige tack vare höga tillväxttal och stor stabilitet i ekonomin. Snabb tillväxt banade väg för hög sysselsättning, många nya arbetstillfällen, inte minst inom offentlig sektor med åtföljande ökad kvinnlig förvärvsintensitet.

Trots NK, Epa och Tempo bestod detaljhandeln i början av 1950-talet ännu av en stor mängd små och specialiserade butiker. Det gällde inte minst inom dagligvaruhandel med särskilda ostaffärer, mjölkbutiker, bagerier, köttaffärer etc. Den strukturen förutsatte att det fanns gott om tid för hushållen för inköp samt att lönerna var låga för butikspersonal. På 1960-talet förändrades dessa förutsättningar. Kvinnornas ökade förvärvsintensitet, bilismens genombrott, kyl- och frysteknikens spridning skapade efterfrågan på färre, större och snabbare inköp. Ökad levnadsstandard medförde också varmare bostäder som gjorde hemlagade konserver mindre hållbara. Färdiga inläggningar i butikerna var tidens krav.

Dammsugare, diskmaskiner, hushållsassistenter, tvättmaskiner och andra redskap som effektiviserade produktionen i hemmet fick ökad spridning. Med ökad kvinnlig förvärvsfrekvens och högre löner steg alternativkostnaden för den tid det tar att laga mat och handla. Det uppstod en marknad för lättlagade livsmedel. Herbert Felix³¹ tog vara på dom nya trenderna och byggde upp en av Sveriges mest framgångsrika livsmedelsindustrier som fyllde folkhemmets skafferier med en strid ström av bearbetade livsmedel som blev vardagsmat. Bostongurka, potatismos i pulverform, champinjoner, köttsoffa, grönsaker, ravioli respektive köttbullar på burk, djupfrysta torskfiléer m.m. Plastflaskan med tomatketchup blev varje buspojkes handeldvapen.

Herbert Felix

Herbert Felix (1908-1973) föddes 1908 i Znaim, nio mil norr om Wien, som på den tiden tillhörde det dåvarande Österrike-Ungern. Företagarfamiljen sedan flera generationer tillhörde ortens högborgerliga tysktalande elit. En kusin var Bruno Kreisky, som blev statsminister i efterkrigs-Österrike. Som ung började Felix arbeta i familjeföretaget som sålde ättiksinläggningar och brännvin till stora delar av Europa. 1929 tog Herbert företagsekonomexamen på handelshögskolan i Wien. När Österrike-Ungern kollapsade blev Znaim Znojmo i det efter första världskriget nybildade Tjeckoslovakien. 1929-1930 genomgick Herbert officerskola och blev löjtnant i artilleriet.

I familjeföretaget fick den språkbegåvade Herbert tidigt hand om exportaffärerna och var en flitig besökare i Sverige, en av dom största exportmarknaderna för firman Löw & Felix. I samband härmed träffade han i Göteborg svenskan Kerstin Cruikskank med vilken han gifte

³¹ Porträtt och allehanda bilder i Ohlsson (2006).

sig 1937. Äktenskapet räddade hans liv. I mars 1938 gick tyska trupper in i Österrike och landet blev tvångsmässigt anslutet, Anschluss, till Tyskland. Tack vare att Herbert var gift med en svenska släpptes han in i ett Sverige som praktiskt taget var stängt. Både föräldrarna och hans enda syskon dog i Auschwitz. Väl i Sverige slog han sig ned i Eslöv, där Håkanssons Salubrinfabrik sökte en expert på ättiksinläggningar.

1943 lämnade Herbert Sverige för att ta värvning som frivillig officer i en tjeckisk brigad som slogs i Storbritannien och Frankrike. I maj 1945 kom han till Theresienstadt och underrättades då om vad som hänt familjen. Den 15 september 1945 var han åter i tjänst hos Å Håkanssons Konserver AB och utnämndes 1947 till verkställande direktör. När Herbert blev VD inleddes en tioårig guldålder för verksamheten.

Efter kriget var Sveriges ekonomi starkt reglerad och landet var i skriande behov av hårdvaluta, framför allt dollar och regeringen hade därför infört särskilda premier för export. Många företag i det under kriget neutrala Sverige fick förklara sig men Herbert var ren genom att han deltagit aktivt i kampen mot nazismen. Tack vare kontakter med amerikansk militär i Europa lyckades företaget få en order från den amerikanska militärmakten värd omkring en halv miljon dollar. Leveranser av bland annat burkar med sill och ost från Eslöv skulle bespisa tyskar i amerikansk tjänst.

Håkansson omsättning hade under de två sista krigsåren uppgått till drygt två miljoner kronor. I övergången mellan 1940- och 1950-tal närmade den sig tio miljoner kronor. Företaget blev den i särklass största arbetsgivaren på orten och personalstyrkan ökade från 190 anställda 1950 till drygt 1 200 anställda 1961. Herbert Felix internationella kontakter och målmedvetna satsning på export gav utdelning. Sedan de besvärliga efterkrigsåren övervunnits snurrade svenska hjulen fort och även hemmamarknaden blev en stor marknad. Bland stora kunder märktes svenska armén, som Herbert etablerat kontakter med redan under krigsåren.

P Håkansson Konserver AB blir AB Felix

Herbert Felix var VD och företagets fixstjärna utåt och inåt. 1954 bytte så bolaget namn till AB Felix. Den mycket starka expansionen som skett under Felix ledning, med bl.a. många nya produktionsanläggningar och köp av fabriker i olika delar av världen, blev till slut en alldeles för stor kostym för företaget. I början av 1960-talet blödde företaget och fick akut kapitalbrist. 1964 blev AB Felix helägt av sockerbolaget och Herbert Felix, blott 56 år gammal, lämnade verksamheten efter 17 år som VD. Efter att han lämnat ledningen för AB Felix flyttade Herbert till Italien där han bland annat fick uppdrag för FN: s livsmedelsorgan, FAO. Herbert Felix avled under ett besök i Torekov den 6 maj 1973.

10. LITTERATURFÖRTECKNING

- Berend, Ivan T (2006), "An Economic History of Twentieth-Century Europe", Cambridge University Press.
- Bonnier, Tor (1972), "Längesen", Bonniers.
- Botticini, Maristella och Zvi Eckstein, (2004), "From Farmers to Merchants: A Human Capital Interpretation of Jewish Economic History", Centre for Economic Policy Research.
- Bredefeldt, Rita (1997), "Ekonomi och identitet: de svenska judarnas ekonomiska verksamheter och självbild från 1800-talets andra hälft till 1930", Scandinavian Jewish Studies.
- Clark, Gregory (2007), "A Farewell to Alms", Princeton University Press.
- Fagerfjäll, Ronald (1997), "Företagsledarnas Århundrade", Del 1, Norstedts.
- Fagerfjäll, Ronald (1998), "Företagsledarnas Århundrade", Del 2, Norstedts.
- Fredriksson, Cecilia (1998), "Ett paradiset för Alla", Nordiska Museets Handlingar.
- Friedel, Robert (2007), "A Culture of Improvement Technology and the Western Millennium", The MIT Press.
- Fritz, Martin (1974), "Ernest Thiel Finansman i Genombrottstid", Ekonomisk Historiska Institutionen, Göteborgs Universitet.
- Fritz, Sven (1994), "Louis Fraenckel 1851-1911 Bankman och Finansman", Almqvist & Wiksell International.
- Gedin, Per I (2003), "Litteraturens ortagårdsmästare Karl Otto Bonnier och hans tid", MånPocket.
- Glück, David, A. Neuman och J. Stare (1998), "Det judiska Stockholm", Judiska Museet i Stockholm.
- Gårdlund, Torsten (1993), "Misslyckandets genier", Norstedts.
- Hansson, Svante (2004), "Den förste Bonnier", Bonnier Fakta.
- Lindgren, Håkan (1993), "Finanssektorn och dess aktörer 1860-1992", ur antologin "Äventyret Sverige, En ekonomisk och social historia", red. Birgitta Furuhausen, Utbildningsradion och Bra Böcker.
- Nilsson, Göran B (2001), "Grundaren André Oscar Wallenberg 1816-1886", Carlssons.
- Ohlsson, Per T (2006), "Konservkungen: Herbert Felix – ett flyktingöde i 1900-talets Europa, Bonnier Fakta.

- Olsson, Ulf (2006), "Finansfursten K A Wallenberg 1853-1938", Atlantis.
- Sachs, Josef (1949), "Mitt Livs Saldo" Norstedts.
- Samuelsson, Kurt (1951), "De stora köpmanshusen i Stockholm 1730-1815", Ekonomisk-Historiska Institutet, Stockholm.
- Samuelsson, Kurt (1952), "Nordiska Kompaniet", Bonniers.
- Schön, Lennart (2000), "En modern svensk ekonomisk historia", SNS Förlag.
- Söderlund, Ernst (1964), "Skandinaviska Banken 1864-1914", Almqvist & Wiksell.
- Söderlund, Ernst (1974) "Skandinaviska Banken 1914-1939", Almqvist & Wiksell.
- Valentin, Hugo (2004 nytryck av äldre upplaga), "Judarna i Sverige Från 1774 till 1950-talet", Natur och Kultur.